

Розділ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 070.13 (477) «18»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕНЗУРНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЛІТЕРАТУРОЮ РЕЛІГІЙНОГО ЗМІСТУ У КИЇВСЬКОМУ ДУХОВНОМУ ОКРУЗІ (1828–1857 рр.)

У статті висвітлено особливості функціонування Духовно-цензурного комітету при Київській духовній академії протягом 1828–1857 рр.; показано слабкі сторони «Статуту духовної цензури», які впливали на ефективність здійснення цензурного контролю в українських губерніях Російської імперії та гальмували розвиток наукової і богословської книги в регіоні.

Ключові слова: *духовна цензура, цензурний статут, Синод, Духовно-цензурний комітет, Київська духовна академія, Київська археографічна комісія, книжкова справа.*

Російська імперія була державою з централізованою системою управління. Централізація в управлінні та прийнятті управлінських рішень пронизувала всі сфери життя суспільства. Не виключенням була й релігійно-церковна сфера Св. Синоду, який заходами Петра I був перетворений на фактично світський орган державного управління Російської православної церкви, управляв усіма важливими релігійними процесами Російської імперії, серед яких значне місце займало видання та поширення літератури духовного змісту. У ряді попередніх публікацій¹ ми вже розглядали розроблені та втілені у життя варіанти контролю органів духовної цензури за друкованими виданнями церкви, літературою релігійного змісту*. Так, функціонування змішаних цензурних комітетів (розглядалися як світські, так і

* У цю категорію включено також видання з історії православної церкви, художню, науково-популярну та філософську літературу, де були присутні аспекти релігійного характеру, висвітлювалися питання християнської моралі тощо.

релігійні рукописи й книги) та надцентралізованої інституції — Московської Духовної цензури (М.Д.Ц.) наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виявилися абсолютно неефективними. Розвиток книжкової справи, гостра суспільна потреба у кількісному збільшенні літератури релігійного змісту обумовили як реформування духовно-цензурного законодавства, так і змін у структурі органів духовної цензури, зокрема в напрямку їх децентралізації, виокремленні регіональних підрозділів.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії праці щодо діяльності органів духовної цензури у першій половині XIX ст. і зокрема на території Наддніпрянської України, практично відсутні. Фактично, це лише загальні роботи з історії духовної цензури вчених дорадянського періоду О. Котовича², А. Кізеветтера³ та стаття сучасного російського історика М. Антіпова «Деятельность Санкт-Петербургского Комитета духовной цензуры как издательской структуры в XIX — начале XX вв.»⁴. Разом із цим вивчення потребує діяльність окремого духовно-цензурного органу на території українських губерній Російської імперії, які, відповідно до церковного районування, були складовою частиною Київського духовно-навчального округу*.

У ході загального реформування цензурного законодавства духовна цензура була відмежована від решти видів відомчих цензур (військової, театральної, цензури Імператорського Двору) і мала регламентуватися власним, цілком самостійним нормативно-правовим актом. 22 квітня 1828 р. імператор Микола I затвердив «Статут духовної цензури». Нормативно-правовий акт складався з 12 глав (100 параграфів) та регламентував організаційні, юридичні, фінансові, процесуальні аспекти роботи центральних і місцевих духовно-цензурних інституцій, містив загальні методично-інструктивні настанови по розгляду рукописів⁵. Слід також зазначити, що «Статут духовної цензури» був порівняно слабшим у юридичних формулюваннях, ніж аналогічний нормативно-правовий акт, що регламентував світську цензуру. Багато аспектів роботи духовно-цензурних органів взагалі не було прописано у «Статуті...». Зокрема, нормативно не було визначено терміни розгляду духовною цензурою рукописів, не були визначені способи покарання цензорів за допущені ними помилки, жодного речення не було про характер взаємодії зі світською цензурою тощо. Для нормального функціонування органів духовної цензури існувала постійна потреба у додаткових роз'ясненнях Св. Синоду по окремих екстраординарних питаннях.

У «Статуті...» було розмежовано цензурні повноваження столичних і периферійних духовних академій. Так, цензурні комітети при Московській та Петербурзькій духовних академіях отримали повні права на цензурування всіх церковних православних рукописів, книг російською та іноземними

* Відповідно до указу Св. Синоду від 31 жовтня 1798 р. у Російській імперії було виділено чотири духовно-навчальні округи (за кількістю на той час духовних академій): Московський, Петербурзький, Казанський та Київський.

мовами⁶. Натомість цензурні комітети при Київській і Казанській духовних академіях мали право розглядати тільки невеликі духовні твори (роздуми, програми), написані їхніми ж викладачами. За цензорську роботу ніяка додаткова плата не передбачалася, а канцелярські потреби мали покриватися внутрішніми коштами навчальних закладів. Це одразу ж породило багато суперечностей, адже на території українських губерній було надзвичайно багато духовно-інтелектуальних центрів, які бажали б без зайвих бюрократичних перепон публікувати свої богословські напрацювання.

Багато духовних осіб, пам'ятаючи практику 1824–1828 рр., коли на рішення духовно-цензурних комітетів дуже сильно впливав фактор авторитету особистості місцевого церковного ієрарха, продовжували надсилати свої богословські праці на розгляд духовно-цензурного комітету при Київській духовній академії (КДА). Однак, із набуттям чинності норм «Статуту духовної цензури» посадовці вже не наважувалися діяти всупереч прописаній процедурі і навідріз відмовлялися розглядати рукописи від настоятелів різних монастирів підросійської України⁷.

Тільки викладачі духовно-освітніх закладів, підпорядкованих КДА, мали змогу провести свої рукописи через розгляд місцевої цензурної інституції. Серед розглянутих та дозволених рукописів у 1831 р. зустрічаємо історико-архітектурний нарис «Рассуждение о древнейшей Киевской церкви Св. Ильи», польську граматику Семічковського; 1832 р. «О времени крещения Св. Ольги»⁸.

В інші роки цензурний комітет при КДА обслуговував внутрішньо-корпоративні інтереси. Так, член комітету архієпископ Єремія 1832 р. дав дозвіл на публікацію рукописів свого товариша-колеги по цензурній діяльності протоієрея Скворцова, а останній — декілька невеликих творів Єремія (1834, 1835 рр.)⁹. Загалом у 1830-ті рр. комітет не переобтяжував себе роботою, рукописи розглядалися ним в одиничних випадках.

Описану тенденцію намагався змінити новий ректор КДА Інокентій*, який бажав посилити наукову складову діяльності вищого духовного нав-

* Інокентій (Іван Олексійович Борисов), архієпископ (1800–1857 рр.), у 1830 р. призначений ректором КДА, для розвитку якої зробив дуже багато. 1837 р. заснував журнал «Воскресное чтение». У 1840 р. хіротонізований на єпископа вологодського, в тому ж році переведений до Харкова, а в 1848 р. призначений архієпископом херсонським і таврійським. У 1841 р. Інокентій обраний членом Російської академії наук. Він користувався великою популярністю як «російський Златоуст» і добрий архіпастир. Його проповіді (близько 500) видавалися і перевидавалися аж до перших десятиліть ХХ ст. і були улюбленими серед читачів різних верств суспільства (їх перекладали й на іноземні мови). Найбільш відомим з біблійних творів Інокентія була книга «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа» (1828–1830; пізніше багато разів перевидавалася). Блискуче написана, ця книга була першим в Росії досвідом історико-мистецького викладу Євангельських подій.

чального закладу, залучивши до наукових розробок духовних та світських осіб не з відомства академії. Така ініціатива сама по собі передбачала подачу клопотання до Св. Синоду про розширення повноважень духовно-цензурного комітету у Києві. Це не подобалося аналогічним органам у Москві і Петербурзі, які не бажали позбутися своєї монополії на розгляд духовно-релігійних творів і навіть опосередковано звинувачували КДА у сепаратистських тенденціях.

Ректор архієпископ Інокентій вперше спробував поставити питання руба про розширення прав цензурного комітету у 1835 р., але йому у різкій формі відмовили. При чому це було зроблено не від імені Комісії духовних училищ, а через московського митрополита Філарета (Дроздова):

«Не вижу я монополии цензуры духовной (как вам назвать угодно было), когда и светских цензурных комитетов также немного. Есть ли для полтавского епископа надобно учредить цензуру в Киеве: то для иркутского где прикажите? — Есть ли говорить о несообразностях: то будет ли сообразность и том, когда иеромонах Мелитон будет цензорировать епископа Нафанаила. Нельзя все сообразить по желанию каждого. — Что для «духовного вертограда» нет близко цензуры, это очень хорошо, чтобы не исполнялось ленивое предположение один лист поправлять, а другой печатать. Отделяйте всю книгу: всю вдруг отдайте в цензуру: дело будет лучше само на себя похоже¹⁰».

Взагалі, щоб погасити стремління до розширення цензурних повноважень КДА та показати фахову некомпетентність київських цензорів, а отже, недоцільність наділення їх розширеними повноваженнями, час від часу влаштовувалися показові інциденти протягом 1832–1833 рр., 1834 р., 1835–1836 рр.

Перший інцидент стосувався дозволу опублікувати студентам КДА в одному із наукових збірників цього навчального закладу свої анотації на кваліфікаційні роботи. Комісія духовних училищ розцінила цей крок, як недопустимий у подальшому прецедент. Циркуляром 1833 р. вона зазначила, що студентські дослідження мають дозволятися до друку лише духовно-цензурними комітетами у Петербурзі та Москві.

Другий випадок із претензіями до роботи духовно-цензурного комітету КДА стався у 1835 р. Уже по виходу у світ збірника «Киевский месяцеслов» московський комітет у сказанні про «Байбузьку ікону» знайшов якісь цензурні порушення. Випадок розглядався у Св. Синод, але рішення київських цензорів визнали все ж обґрунтовано справедливим¹¹.

Попри значний опір церковних ієрархів, ректору КДА все ж вдалося, у здавалося б безперспективній боротьбі, вибороти один вагомий результат — право заснувати та цензурувати газету «Воскресное чтение».

Журнали реєстрації рукописів духовно-цензурного комітету КДА за 1837 р. засвідчили, що серед розглянутих рукописів до друку була допущена

лише робоча, звітна документація КДА та підпорядкованих їй навчальних закладів. Натомість рукопис «Ручная рукопись у слова Божьего» священника Михайла Магницького (мешканець Одеси) був повернутий автору через відсутність повноважень у цензурного комітету КДА по його розгляду¹².

У 1837 р. замість визнаного науковця і просвітителя Євгена Болховітінова митрополиту кафедру у Києві посів Філарет Амфітеатров* (1837–1857 рр.). Зміна керівництва київської митрополії, здавалося б, на довго поховає задум, як тоді говорили, відкрити «цензурне порто-франко» у Києві. Однак об'єктивний розвиток друкарської активності вносив свої корективи. З 1837 р. у Києві запрацював цензурний комітет світської цензури, який, реагуючи на загальну цензурну ситуацію в імперії, на проблему розмежування цензурних повноважень, почав переадресовувати на розгляд духовно-цензурного комітету КДА газетні статті та рукописи, постійно звертався за консультаціями, експертними висновками.

Відповідно до духовно-цензурного законодавства, цензори КДА не мали повноважень розглядати чи навіть оцінювати зміст переадресованих зі світської цензури рукописів, їх необхідно було надсилати до духовно-цензурних комітетів при Московській та Санкт-Петербурзькій духовних академіях. Якщо із рукописами неперіодичних видань можна було почекати певний час, то газетні публікації направляти до Москви чи Петербурга логіки не було. Паралельно із цим спостерігалось збільшення кількості рукописів духовного змісту, які розглядали виключно церковні цензори (1838 р. — 58 рукописів; 1839 р. — 64 рукописи; 1840 р. — 59 рукописів; 1841 р. — 62 рукописи)¹³. Враховуючи вищенаведене, для цензури у Києві склалася патова ситуація, яку намагалися вирішити у 1840, 1845 рр.

Розширення повноважень духовно-цензурного комітету при КДА мало не тільки юридичну, а ще й фінансову складову. Київський духовно-цензурний комітет окремо не фінансувався духовним відомством, а цензори за свою працю не отримували ніякої грошової винагороди. Надати рівні з Московським і Петербурзьким духовно-цензурними комітетами повноваження означало запровадити й окрему статтю фінансування цензурної інституції, а це за найменшими розрахунками складало 4150 рублів на рік¹⁴.

* Митрополит Філарет (в миру Федір Георгійович Амфітеатров; 1779–1857) — церковний діяч, митрополит київський і галицький (1837–1857). На київській кафедрі він пробув до самої смерті. Тривала єпархіальна і загальноцерковна діяльність Філарета була різноманітною й надто плідною. Він дбав про належний стан церков та монастирів, підняття освітнього рівня духовенства, був членом Комісії духовних училищ (до її розформування у 1839 р.), брав участь у засіданнях Синоду щодо обговорення питання про переклад Св. Письма на російську мову. Філарет не підтримував ідею перекладу Біблії та мав щодо цього істотні протиріччя з багаторічним своїм другом Філаретом (Дроздовим), митрополитом московським. Багато потрудився київський митрополит на поприщі воз'єднання уніатів з православною церквою.

У 1840 р. розроблявся проект фінансування духовно-цензурного комітету КДА Києво-Печерською Лаврою¹⁵, але він так і не був утілений. Скоріше за все, або лаврське керівництво не погодилося на вироблені умови, або неприйнятним був сам характер здійснення бухгалтерського розрахунку.

На початку 1845 р. київський митрополит Філарет знову порушив перед вищою імперською владою питання про розширення повноважень духовно-цензурного комітету КДА. 5 вересня 1845 р. за підписом Миколи I митрополиту надійшла відповідь, у якій зазначалося, що коштів на створення в Києві «Комитета для цензуры духовных книг с теми же правами что и Московский и Петербургский комитеты» немає¹⁶.

Специфіку функціонування київського духовно-цензурного комітету, який явно потребував розширення своїх повноважень, допомагає розкрити ситуація із розглядом двох рукописів у 1846 р. Так, архієпископ Інокентій із Харкова на ім'я цензора Скворцова надіслав «Манускрипт: Падение Адама». Інокентій сподівався, що цензори розглянуть цю працю й опублікують у газеті «Воскресное чтение». Через цю публікацію праця отримала б свою легалізацію і церковний діяч уже міг клопотати про її видання окремим накладом. Однак цензори при КДА відмовилися розглядати рукопис посилаючись на відповідні статті «Статуту духовної цензури», які забороняли приймати рішення по рукописах, що були підготовлені не викладачами КДА та підвідомчих їй установ. Процедура розгляду, а насправді період вагань цензорів щодо їх повноважень при розгляді рукопису затягнувся і повертати рукопис його власнику довелося майже через рік¹⁷.

Не наважився духовно-цензурний комітет КДА дозволити до друку працю з патрології професора КДА Віктора Аскоченського. Цензори віднесли його рукопис у 66 сторінок до великих праць, які київські цензори не уповноваженні розглядати та виносити по них вердикт. Чітке слідування «букві закону» не дозволило перевидати у лаврській друкарні навіть путівники по Києву, які вважалися інтелектуальною власністю православної святині. Абсурдність цих колізій розуміли члени духовно-цензурного комітету, вони з легкістю могли перевірити ці рукописи, в яких не було ніяких крамольних речей, але дотримання законності все ж перемогло здоровий глузд. Цензори просто остерігалися брати на себе відповідальність по винесенню остаточного рішення та, окрім безоплатної витрати часу на розгляд рукопису, отримати ще за якусь похибку дисциплінарне покарання. Без санкції Синоду ніхто не наважувався переступити норм «Статуту духовної цензури»¹⁸. Все це не могло не впливати на успіх цензурної справи у стратегічно важливому регіоні Російської імперії, де ще досить гострими були конфесійні питання. Функціонування комітету із обмеженими повноваженнями було недоцільним і тільки вносило плутанину у справу контролю за інформаційним простором у підросійській Україні.

Духовно-цензурний комітет КДА, незважаючи на клопотання та численні приклади нетактовних ситуацій, наприкінці 1840-х рр. так і не отримав бажаних для нього розширених функцій із відповідним фінансуванням. Разом з цим на його членів накладалися додаткові функції. Прикладом може слугувати історія з переадресацією Св. Синодом до київської духовної цензури україномовних проповідей уніатського священника зі Львова. Згаданий рукопис за процедурою було направлено на розгляд до Св. Синоду. Не знайшовши фахівця, який би володів українською мовою, синодальні чиновники у травні 1847 р. переадресували цей рукопис на розгляд духовно-цензурного комітету КДА. У грудні того ж року член комітету, ректор духовної семінарії архімандрит Антоній представив свій висновок. У ньому цензор указав на певні помилки, допущені автором у питанні християнської догматики, значні запозичення католицьких мотивів, але головна його претензія стосувалася не змісту, а мови написання проповідей. На думку архімандрита Антонія: «Язык на котором написани сея поучения грубый и провинциальный. На нем, не то что печатать, даже говорить проповеди не следует». Рукопис із такою оцінкою у січні 1848 р. було відправлено назад до Св. Синоду¹⁹.

На початку 1850-х рр. ситуація з розглядом рукописів духовного змісту ставала ще більш напруженою. До комітету масово почали надходити рукописи проповідей сільських священників. Комітет не міг їх розглядати, оскільки приходські священники не належали до «училищного відомства». Слідуючи «Статуту духовної цензури», цензори лише переадресовували згадані рукописи до київського митрополита та духовно-цензурних комітетів обох столиць Російської імперії. Останні, будучи надзвичайно завантаженні роботою у неофіційному порядку, просили київських цензорів разом з переадресованими рукописами подавати і свої висновки по них. Ці висновки не мали юридичної сили, але на практиці столичні духовно-цензурні органи практично без змін їх копіювали для винесення власних вердиктів²⁰.

1843 р. при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання й публікації документальних матеріалів була створена Київська археографічна комісія. На початок 1850-х рр. комісія вже підготувала й подала на розгляд цензурних органів документальні збірники давніх актів. Частина з них була відправлена до Київського цензурного комітету, документи ж що стосувалися церкви та релігії було передано до Духовно-цензурного комітету КДА. Св. Синод все ж дозволив київським духовним цензорам виносити свій вердикт, але він потребував остаточного скріплення колег з Петербурзької духовної академії або вищих посадовців Св. Синоду. Така ускладнена бюрократична процедура не влаштувала Київську археографічну комісію і вона воліла з метою економії часу подавати підготовленні до видання матеріали напряму до Петербурга²¹. Тим більше, що Київський цензурний комітет розглядав подані документи

світського характеру у досить короткі терміни. Наприклад, 12 жовтня 1851 р. Археографічна комісія подала на розгляд рукопис другого тому Самійла Величка, а вже 26 жовтня цензор Мацієвич видав дозвіл на його публікацію. Давні акти майже не зустрічали опору з боку світської цензури²².

Розширення повноважень Духовно-цензурного комітету КДА хоч і повільно, але відбувалося. Наприкінці 1851 р. КДА за спеціальним дозволом Св. Синоду отримала право видавати збірники студентських праць, а указом Св. Синоду від 13 травня 1854 р. духовним цензорам дозволялося консультивати колеґ зі світської цензури по рукописах, де мова йшла про релігію та церкву. Відтоді рішення духовних цензорів набували юридичної сили²³.

Разом із цим, як не парадоксально, але керівництво Синоду вкотре відхилило клопотання київських духовних цензорів про призначення їм оплати за розширену цензурну роботу та інтенсивність праці. Вищий церковний орган відмовився навіть відшкодовувати канцелярські витрати, пов'язані з роботою по перевірці, пересиланню рукописів. Подібна, чітко не регламентована робота Духовно-цензурного комітету КДА продовжувалася до 1857 р., доки новий імператор Олександр II не розпочав реформування відомчої цензури.

Отже, особливість функціонування Духовно-цензурного комітету КДА полягала у тому, що за надзвичайно вузьких юридичних повноважень цензурна інституція все ж, де-факто, здійснювала значну допоміжну та консультативну роботу. Однак пануючий у церковному відомстві централізм не допускав можливості розширення функціональних і фінансових прав духовно-цензурного органу в українських губерніях Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Кириєнко О.Ю.* Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 303–317; *Його ж.* У витоків контролю за духовним друкованим словом: церковна цензура у XVII–XVIII ст. // Наукові записки: [збірник наукових статей]. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. — Вип. 112 (Серія педагогічні та історичні науки). — С. 34–41; *Його ж.* Московська духовна цензура та її контроль за виданнями у національних окраїнах Російської імперії // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — К., 2015. — Вип. 13. — С. 82–87.

² *Котович А.* Духовная цензура в России (1799–1855). — СПб., 1909.

³ *Кизеветтер А.* Краткое изложение Духовной цензуры в России // Русская мысль. — 1909. — № 9. — С. 23–42.

⁴ Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/311692.html>

⁵ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 3. — № 1981. — С. 480–489.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 711, оп. 3, спр. 4092, арк. 1–9.

⁷ Там само, арк. 12.

⁸ Там само, арк. 16, 28, 38.

⁹ *Котович А.* Указ. соч. — С. 471.

¹⁰ Там же. — С. 472.

¹¹ Там же. — С. 473.

¹² ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 172, арк. 145.

¹³ Там само, спр. 172, арк. 5–6, 8; спр. 192, арк. 1–12; спр. 212, арк. 1–9; спр. 231, арк. 8.

¹⁴ Там само, спр. 4092, арк. 9.

¹⁵ *Котович А.* Указ. соч. — С. 474.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 285, арк. 2.

¹⁷ Там само, арк. 8–9.

¹⁸ *Котович А.* Указ. соч. — С. 475–476.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 4213, арк. 2–3.

²⁰ *Котович А.* Указ. соч. — С. 476.

²¹ Там же.

²² ЦДІАК України, ф. 293, оп. 1, спр. 211, арк. 2.

²³ *Котович А.* Указ. соч. — С. 476.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2015 р.

А.Ю. Кириєнко

ЦЕНЗУРНЫЙ КОНТРОЛЬ НАД ЛИТЕРАТУРОЙ РЕЛИГИОЗНОГО СОДЕРЖАНИЯ В КИЕВСКОМ ДУХОВНОМ ОКРУГЕ (1828–1857 гг.)

Рассматриваются особенности функционирования в 1828–1857 гг. Духовно-цензурного комитета при Киевской духовной академии; показаны слабые стороны «Устава духовной цензуры», которые влияли на эффективность осуществления цензурного контроля в украинских губерниях Российской империи и тормозили развитие научной и богословской книги в регионе.

Ключевые слова: *духовная цензура, цензурный устав, Синод, Духовно-цензурный комитет, Киевская духовная академия, Киевская археографическая комиссия, книжное дело.*

О. Kyriienko

THE CENSORSHIP CONTROL OF OVER RELIGIOUS LITERATURE IN THE KIEV SPIRITUAL DISTRICT (1828–1857)

In article the peculiarities of functioning of the Spiritual censorship Committee at the Kyiv theological Academy during the years 1828–1857 were identified; weaknesses "of the Charter of the spiritual censorship" that influenced the effective implementation of the censorial control in the Ukrainian provinces of the Russian Empire and impeded the development of scientific and theological books were shown.

Keywords: *spiritual censorship, censorship Statute, the Synod, Spiritual censorship Committee, Kiev theological Academy, Kiev Archeographic Commission, book publishing.*